

ՔՐԻՍՏՈՆԵՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԱԾՄԱՆ ԱՌԱՔԵԼԱԿԱՆ (ԵՐՈՒՍԱՂԵՄՅԱՆ) ՇՐՋԱՆԻ ՔԱՐՈՁԻՉՆԵՐԻ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔՈՒՄ, ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ ԵՎ ՉՈՐԱ ԵՐԿՐՈՒՄ

ՍՎԱԶՅԱՆ Հ.Ս.

Քրիստոնեության տարածումը Մեծ Հայքում, Բուն Աղվանքում և Չորա երկրում ծավալվում էր միևնույն ժամանակահատվածում և, ըստ էության, մեկ ընդհանուր գործընթացի առանձին փուլեր էր ներկայացնում: Նրա ներմուծումը նշված երկրներ կրոնականից զատ ուներ նաև գործնական նշանակություն: Բնութագրելով այն՝ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը գրում է. «Յիսուսի Քրիստոսի անտարանական քարոզութիւնը եւ սորվեցուցած վարդապետութիւնը լոկ տեսական կերպով ամանդուած սկզբունքներ չէին, այլ գործնական կանոններ»¹: Սկզբնական շրջանում նորածագ վարդապետությունն հիշյալ երկրներ էր հասնում Հիսուս Քրիստոսի աշակերտների կամ, ինչպես ընդունված է ասել, առաքյալների, իսկ վերջիններիս մարտիրոսվելուց հետո՝ նրանց առաքելաշավիղ հաջորդների քարոզներով, ինչն էլ թույլ է տալիս այդ ժամանակաշրջանն անվանել «առաքելական»: Տվյալ ժամանակահատվածում քրիստոնեությունը խնդրո առարկա երկրներ էր թափանցում Քրիստոնյա Արևելքի խոշորագույն կենտրոն Երուսաղեմից, որի հիման վրա սույն փուլը հավասարապես կարելի է կոչել նաև «երուսաղեմյան»: Այս շրջանը, որը քրիստոնեության՝ Բուն Աղվանք ներթափանցման առաջին փուլն է, սկիզբ է առել II դ. վաղ տասնամյակներին Թադեոս առաքյալի աշակերտ ս. Եղիշայի քարոզներով և տևել մինչև III դ. վերջերը՝ մինչև Գրիգոր Լուսավորչի ասպարեզ իջնելը, երբ քրիստոնեությունն սկսում է Աղվանք և հարակից կողմեր մուտք գործել Մեծ Հայքից՝ կազմելով նշված երկրներ ներթափանցման երկրորդ՝ մեր բնորոշմամբ, «Լուսավորչական» փուլը:

¹ **Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան**, Ազգապատում (այսուհետև՝ Ազգապատում), հ. Ա, Ե., 2001, էջ 1:

Մինչ քրիստոնեությունն իր նախնական քայլերն էր անում հիշյալ վայրերում, Մեծ Հայքում այն արդեն գործող դավանանք էր: Եկեղեցական ավանդությունը՝ որպես Մեծ Հայքի առաջին լուսավորիչներ ընդունում է Ղեբեոս, «որ Թադեոս մականուանեցաւ»² և Բարդուղիմեոս առաքյալներին, որոնք լինելով Քրիստոսի տասներկու «քրիստոսագունդ և խաչակիր»³ աշակերտներից⁴, Երուսաղեմից ուղարկվել էին Մեծ Հայք՝ այստեղ ևս Տիրոջ խոսքը ավետարանելու առաջադրանքով: Աստվածաշնչյան այս ավանդությամբ ներշնչված ս. Թադեոսին և ս. Բարդուղիմեոսին Հայոց աշխարհի առաջին լուսավորիչներ են համարում նաև միջնադարյան հայ պատմիչները՝ Մովսես Կաղանկատվացին⁵ և նրա հաջորդները, որոնցից մասնավորապես Ստ. Օրբելյանը գրում է. «Սուրբ, անբիծ, անարատ եկեղեցիս հայոց՝ անբասիր անշաղախ հարսս երկնաւոր փեսային, անկեալս ու հիմնադրեալս է սրբոց առաքելոցն Թադէոսէ և Բարդղղիմէոսէ»⁶: Ավանդությունը տեղ է գտել նաև եկեղեցական գրականության մեջ⁷: Ըստ այդմ, Ղեբեոս-Թադեոսը, «աշակերտօքն հանդերձ» գալով Երուսաղեմից, մտնում է Միջագետք, հանդիպում Եդեսիայի հայոց թագավոր Աբգար Զ-ին (72-92)⁸, բժշկում, հավատի բերում նրան ու նրա ժողովրդին, եկեղեցիներ կառուցում, դրանց սպասավորման համար քահանաներ ու սարկավազներ նշա-

² Ավետարան ըստ **Մատթեոսի**, Ժ, 3 (տե՛ս Աստվածաշունչ Մատեան Հին և Նոր Կտակարանների, Թեհրան, 1989, էջ 1096: Այսուհետև ավետարանիչներից արվող հղումները՝ Աստվածաշնչի սույն հրատարակությունից: Որ Թադեոսը Ղեբեոս է կոչվել, նշում են նաև Միքայել Ասորին (Ժամանակագրություն **Տեանն Միխայէլի ասորոց եպիսկոպոսի** (այսուհետև՝ Միքայել Ասորի) Երուսաղեմ, 1871, էջ 32) և Վանական Վարդապետը [Այլ բան է ասացեալ **Վանական Վարդապետին**. տե՛ս Գիրք թղթոց (այսուհետև՝ Գիրք թղթոց), Թիֆլիս, 1901, էջ 536]: Սուրբ Թադեոսը հայ մատենագրության մեջ հայտնի է նաև Թադե կրճատ անվամբ (տե՛ս **Մովսէս Խորենացի**, Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի եւ Ս. Հարությունեանի, Ե., 1991, էջ 151, 152 և հաջ.):

³ **Ագաթանգեղայ** Պատմութիւն Հայոց, քննական բնագիրը՝ Գ. Տեր-Մկրտչեանի եւ Ստ. Կանաեանցի, Ե., 1983, էջ 322:

⁴ **Մատթեոս**, Ժ, 3, նաև **Աւետարան ըստ Ղուկասի**, Զ, 13-14, **Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտոցոյ**, Պատմութիւն Հայոց, Ե., 1996, էջ 8:

⁵ **Մովսես Կաղանկատուացի**, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, քննական բնագիրը եւ ներածութիւնը՝ Վ. Առաքելեանի, Ե., 1983, էջ 10:

⁶ Պատմութիւն նահանգին Սիսական արարեալ Ստեփաննոսի Օրբելեան արքեպիսկոպոսի Մինեաց (այսուհետև՝ Օրբելյան), Թիֆլիս, 1910, էջ 450:

⁷ **Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյան**, Հայոց եկեղեցին (այսուհետև՝ Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին) Ե., 1993, էջ 23:

⁸ **Հայ ժողովրդի պատմություն**, հ. I, Ե., 1971, էջ 766:

նակում, ապա սկսած գործը շարունակելու նպատակով, արքունիքի Ադդե անունով կերպասագործին եպիսկոպոս ձեռնադրելով ու իր փոխարեն այստեղ թողնելով՝ ինքը մեկնում է Մեծ Հայք⁹: Թադեոս առաքյալի կողմից Ադդեին Ուռհա քաղաքի եպիսկոպոս ձեռնադրելու մասին, միմյանց կրկնելով, հայտնում են նաև Միքայել Ասորին ու Վանական Վարդապետը¹⁰: Միանգամայն պարզ է, որ այս գործառույթով մեծ առաքյալը դնում է միջագետքյան քրիստոնեական աթոռի հիմքերը:

Գալով Հայաստան, որտեղ այդ ժամանակ թագավորում էր Աբգարի քեռորդի Սանատրուկը (88-109)¹¹ և հաստատվելով թագավորական ամառանոցավայր Շավարշան (Արտազ-Մակու¹²), գյուղաքաղաքում¹³, որը Մեծ Հայքի Վասպուրական նահանգի գավառներից էր¹⁴, նա հաջողությամբ առաջ է տանում Ավետարանի քարոզչությունը և շատերին, այդ թվում և թագավորի մանկամարդ դստերը՝ գեղեցկուհի Սանդուխտին¹⁵ ու, անգամ, թագավորին¹⁶ դարձի բերում: Աղբյուրների հավաստմամբ, սուրբ Թադեոսը եղեսպալի աթոռի նման մի աթոռ էլ հաստատում է Կեսարիայում և ոմն Թեոփիլոսի կարգում նրա աթոռակալ: Միքայել Ասորին գրում է. «Թէոփիլոս առաջին ձեռնադրութիւն Թադէոսի ի Կեսարիա Հայոց ի Կապադովկիա»¹⁷: Բառացիորեն նույնն է ասում և Վանական Վարդապետն իր հերթին գրելով. «Թէոփիլոս՝ առաջին ձեռնադրածն Թադէոսի ի Կեսարիայ հայոց ի Կապադովկիայ»¹⁸: Մեր մյուս պատմիչներից Վարդան Արևելցին ևս սույն հանգամանքով է բացատրում Գրիգոր Լուսավորչի որդու՝ Արիստակեսի ձեռնադրումը Կեսարիայում: Ըստ նրա, Մեծ Գրիգորիսը որդուն ձեռնադրվելու է ուղարկել Կեսարիա «Վասն առաջին ձեռնադրութիւն անդ

⁹Պատմութիւն Թադէոսի առաքելոյն եւ Սանդխտոյ կուսին [Սուփերք Հայկականք (այսուհետև՝ Սուփերք), հ. Ը, Վենետիկ, 1853, էջ 59-60]:

¹⁰ Միքայել Ասորի, էջ 33, Գիրք թղթոց, էջ 536:

¹¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. I, էջ 766:

¹² Խորենացի, էջ 157:

¹³ Սուփերք, հ. Ը, էջ 61:

¹⁴ Աշխարհացոյց Մովսիսի Խորենացոյ Յաւելուածովք նախնեաց (այսուհետև՝ Աշխարհացոյց), Վենետիկ, 1881, էջ 32, նաև Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, Բարիզ, 1960, էջ 40:

¹⁵ Սուփերք, հ. Ը, էջ 61:

¹⁶ Լիակատար վարք եւ վկայաբանութիւն սրբոց, հ. Դ, Վենետիկ, 1813, էջ 17, Դրասխանակերտցի, էջ 38:

¹⁷ Միքայել Ասորի, էջ 33:

¹⁸ Գիրք թղթոց, էջ 536:

առնելոյ Թաղէոսի առաքելոյն և արկանելոյ հիմունս եկեղեցւոյ և անուն եպիսկոպոսապետին՝ զոր արար անդ սուրբ առաքեալն՝ Թէոփիլոս կոչի»¹⁹:

Թաղէոս առաքյալի բեղուն գործունեությունն ընդհատվում է նրա նահատակությամբ: Սանատրուկ արքան, որ սրբի քարոզների ազդեցության ներքո քրիստոնեություն էր ընդունել, երկյուղելով նախարարներից՝ հրամայում է սպանել նրան: «Եւ թագաւորն,- գրում է վարքագիրը,- բարկացեալ հրամայեաց փութալ սպանել զառաքեալն: Եւ կատարեցաւ ի նմին ժամու սրով»²⁰: «Սա (Թաղէոսը-Ս.Հ.)- արդեն գրում է Կաղանկատվացին,- եկեալ ի Հայս յԱրտագ գաւառ անդ առնու վախճան մարտիրոսութեան ի Սանատրկոյ արքայէն Հայոց»²¹: Հիշյալ արքայի կողմից Թաղէոսի սպանության մասին հայտնում են նաև այլ հեղինակներ, որոնց համաձայն, առաքյալի նահատակությունը տեղի է ունեցել նշված նահանգի Արտագ (Մակու) գավառում²²: Օրեր անց նույն ճակատագրին է արժանանում նաև Սանդուխտ կոյսը²³:

Ավելի ընդգրկուն էր Բարդուղիմէոս առաքյալի քարոզչության ոլորտը: Նա նույնպես դուրս է գալիս սուրբ քաղաքից ու «գբանն կենաց» քարոզելով՝ անցնում է Պարթևաց (Պարսից), Մարաց (Ատրպատական), Եդեմացվոց «որ էր մերձ ի սահմանս Հնդկաց»²⁴ և գերմանացվոց երկրներով, մտնում «ի վիճակ Թաղէոսի», այն է՝ Հայոց աշխարհ և «ըստ հրամանի Հոգւոյն»²⁵ ձեռնամուխ է լինում ավետարանական լույսի քարոզչությանը՝ այն սկսելով Սյունիքի գավառներից: Ստ. Օրբելյանի վկայությամբ, «ի դառնալն Բարդուղիմէոսի ի պարսից անցեալ ընդ Ատրպատական՝ գայ իւրովք աշակերտօքն, և անցեալ ընդ գետն Երասի՝ մտանէ ի սահմանս Սիսակաւնու և սկիզբն արարեալ քարոզչութեան յՈրդվատ գեղ և յԱրևիս գաւառ և ի տունն Բաղաց և ի գողթն»²⁶:

¹⁹ Հաւաքումն պատմութեան **Վարդանայ Վարդապետի** (այսուհետև՝ Վարդան Արևելցի), Վենետիկ, 1802, էջ 41:

²⁰ Սուփերք, հ. Ը, էջ 61:

²¹ **Կաղանկատվացի**, էջ 10:

²² Լիակատար վարք..., էջ 17, **Խորենացի**, էջ 157, **Դրասխանակերտցի**, էջ 38, **Վարդան Արևելցի**, էջ 34:

²³ Սուփերք, հ. Ը, էջ 61:

²⁴ Վկայաբանութիւն սրբոյն Բարդուղիմէոսի առաքելոյ եւ Ս. Ոսկեանց եւ Սուքիասաց (Սուփերք հայկականք, հ. ԺԹ, Վենետիկ, 1854, էջ 6:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 24:

²⁶ **Օրբելյան**, էջ 21:

Մտնելով Հայոց աշխարհ՝ սուրբ Բարդուղիմեոսը քարոզչական եռանդուն աշխատանքներ է տանում և զանազան բարեգործություններ կատարում, որոնց շնորհիվ մարդիկ հետ են կանգնում իրենց սնտոի հավատալիքներից և նոր վարդապետությունն ընդունում: Այս աշխատանքները խթանելու նպատակով, նա իր աշակերտներից շատերին վերակացուներ է կարգում և տեսուչներ ու քահանաներ ձեռնադրում²⁷: Նրա գործունեության մեջ խորհրդանշական էր եկեղեցիների կառուցումը, որը նա իրականացնում էր քարոզչական աշխատանքների հետ մեկտեղ: Սյունյաց տան պատմիչի հաղորդմամբ, ս. Բարդուղիմեոսը մի եկեղեցի կառուցում է Գողթնում՝ այն կոչելով «Տեռնընդառաջ»²⁸, մի եկեղեցի՝ Մաղարթում²⁹ և մի մատուռ՝ Վանանդ գյուղում Լուսիկ անունով իր վախճանված աշակերտի շիրմի վրա, որը վերածվում է սրբավայրի³⁰, բացի նորերը կառուցելուց, Բարդուղիմեոսը եկեղեցիների էր վերափոխում նաև գործող հեթանոսական տաճարները և դրանք կոչում սրբադասված քրիստոնյա գործիչների անուններով: Նրա մի այդպիսի ձեռնարկի մասին պատմում է Ստ. Օրբելյանը, նշելով, որ Վանանդում կար «բագին մի», պատմիչն ավելացնում է, որ Բարդուղիմեոսը այն կործանեաց և շինեաց ի տեղին խրթին եկեղեցի և կոչեաց յանուն սրբոյն Թովմայի»³¹:

Լուսավորելով սյունեցիներին՝ Բարդուղիմեոսն իր աշակերտներից Կումսի անունով մեկին իր փոխարեն թողնելով Սյունիքում, մեկնում է Արտաշատ³², որտեղ հանդիպում է Հուդա Թաղետոսին (Հակոբոսին), որը նույնպես տասներկու առաքյալներից էր³³ և նրա հետ միասին մի գիշեր անցկացնում է Արտաշատի բլրի վրա գտնվող օթյակում³⁴: Եկեղեցական ավանդությունը, որպես դա հաստատող փաստ, մատնանշում է մի վայր տվյալ

²⁷ Սուփերք, հ. ԺԹ, էջ 24:

²⁸ Օրբելյան, էջ 21:

²⁹ Նույն տեղում, էջ 341:

³⁰ Նույն տեղում, էջ 22:

³¹ Նույն տեղում:

³² Սուփերք, հ. ԺԹ, էջ 25: Նրա կյանքի այս դրվագի մասին պատմում է նաև Ստ. Օրբելյանը, սակայն, Արտաշատի փոխարեն մատնանշում է Դվինը (Օրբելյան, էջ 22): Կարծում ենք, որ Դվինի՝ իբրև Հայոց մայրաքաղաքի հիշատակումն այստեղ վրիպակ է, քանի որ այն Հայոց մայրաքաղաք էր դարձել միայն IV դ. 30-ական թթ., Հայոց Խոսրով Գ թագավորի օրոք (330-338) և քրիստոնեության տարածման առաքելական շրջանում չէր կարող Հայոց ոստանը լինել:

³³ Ղուկաս, 2, 13-16, Սուփերք, հ. ԺԹ, էջ 25, Միքայել Ասորի, էջ 32:

³⁴ Սուփերք, ԺԹ, էջ 25:

բլրի վրա, որը, ի նշան այդ հանդիպման, կոչվում է «Օթեաց խաչ»³⁵: Եթե իրոք տեղի է ունեցել նման հանդիպում, ապա կարելի է ենթադրել, որ առաքյալները այդ ժամանակ իրենց հետագա քարոզչական աշխատանքների համար աշխարհագրական վայրերի տեղաբաշխում են կատարել: Ասվածի հավանականությունն ավելի է մեծանում աղբյուրների այն հավաստիացումներով, որ Արտաշատից Հուդա Թադեոսը մեկնում է «յիւր տեղիսն», իսկ Բարդուղիմեոսը՝ «ի Հեր և ի Զարեանդ գաւառ Հայոց»³⁶, որոնք Մեծ Հայքի Պարսկահայք նահանգի գավառներից էին³⁷: Վերջինիս քարոզչության տարածքում էր գտնվում նաև Հայոց Ուրբիանոս (Արեբանոս³⁸) քաղաքը³⁹: Բարդուղեմիոսի քարոզչական գործունեությունը նշված վայրերում նույնքան արդյունավետ էր, որքան և Սյունիքում: Շատերն են ունկնդիր լինում նրան և դարձի գալիս: Նրա քարոզներով նոր դավանանքին են հարում և այն ժողովրդի մեջ տարածելու աշխատանքներում ընդգրկվում նաև թագավորական ընտանիքի անդամներն ի դեմս Սանատրուկի քոյր Ոգուհու: «Լուսավ ի նմանէ (Բարդուղիմեոսից - Ս.Հ.),- գրում է վարքագիրը,- Ոգուհի քոյր թագաւորին Սանատրկոյ, որ էր որդի քեռ Աբգարու, և եկն առ նա ի ծածուկ, և լուեալ ի նմանէ գրանն կենաց՝ հաւատոց ի տէր մեր Յիսուս Քրիստոս ինքն և բիւրքն ամենայն... և աշակերտեալ առաքելոյն շոջէր զհետ նորա»⁴⁰: Առաքյալի քարոզներով հավատի է գալիս և հենց իր՝ Բարդուղիմեոսի կողմից մկրտվում նաև երկրի հազարապետ Տերենտիոսը, որը թագավորի հրամանով եկել էր Ոգուհուն սպանելու⁴¹: Որքան էլ հաջողություններն ուղեկցում էին Քրիստոսի ընտրյալին, այնուամենայնիվ, նա ևս չի կարողանում խուսափել առաջին լուսավորիչներին վիճակված ճակատագրից: Իմանալով նրա գործունեության մասին՝ Սանատրուկ արքան հրամայում է սպանել նրան՝ բրածեժ անելով: «Եւ տանջեալ զսուրբ առաքեալն քքօք իբրև ժամ մի արք վեց» սպանում են նրան⁴²: Թագավորական հրամանով սպանվում են նաև առաքյալի գործակիցները՝ Ոգուհին

³⁵ Ազգապատում, հ. Ա, էջ 13:

³⁶ Սուփերք, հ. ԺԹ, էջ 25:

³⁷ Աշխարհացոյց, էջ 32:

³⁸ **Խորենացի**, էջ 15:

³⁹ Սուփերք, հ. ԺԹ, էջ 26:

⁴⁰ Նույն տեղում:

⁴¹ Նույն տեղում, էջ 26-27:

⁴² Նույն տեղում, էջ 28:

ու հազարապետը, բայց, ի տարբերություն ս. Բարդուղիմեոսի, նրանց սպանությունը կատարվում է սրով: «Իսկ զերանելի Ոգուհի և զհազարապետն, պատմում է վարքագիրը, - սպան սրով և զայս բազումս ընդ նոսա»⁴³: Ըստ Խորենացու, Բարդուղիմեոսի նահատակությունը տեղի է ունենում Հայոց Արեբանոս քաղաքում⁴⁴, որին «օտարներ ավելի մերձավորությամբ Ալբանոս կամ Ալբանոպոլիս կը գրեն»⁴⁵: Ելնելով նշված քաղաքին տրվող լատինական այս հնչողությունից՝ Մ. Օրմանյանը այն նույնացնում է Պաշքաղե քաղաքի մոտակայքում ընկած Աղբակ վայրի հետ և որոշում, որ սրբի նահատակությունը տեղի է ունեցել այստեղ, որտեղ գտնվում է նաև ս. Բարդուղեմիոսի անունով հայտնի մի վանք և նրան վերագրվող գերեզման⁴⁶:

Եկեղեցական ավանդությունը, որպես Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների գործունեության տարիներ, Մեծ Հայքում մատնանշում է համապատասխանաբար՝ 35-43 և 44-60 թթ.⁴⁷: Մ. Բարխուտարյանցը, իր հերթին, անդրադառնալով այս հարցին, գրում է. «Հայոց հոգևոր լուսաւորութիւնն սկսած էր փրկչական 34-ին Թադեոս և Բարդուղիմեոս Ա. Առաքեալների ձեռնով Ա. Աւետարանի քարոզչութեամբ»⁴⁸: 2001 թ. կազմված Հայոց հայրապետների ցանկում Թադեոս առաքյալի համար նշված են 43-66 թթ., իսկ Բարդուղիմեոս առաքյալի համար՝ 66-68 տարիները⁴⁹: Սակայն այդ թվականները, մեր կարծիքով, ճշգրտման կարիք ունեն: Բանն այն է, որ հիշյալ սրբերի մասին խոսող աղբյուրները նրանց միաբերան ներկայացնում են իբրև Հայոց Սանատրուկ թագավորի ժամանակակիցներ, որի հրամանով էլ նրանք նահատակվել են: Հայ պատմագիտությունը որպես «առաքելասպան»⁵⁰ այս թագավորի իշխանության տարիներ համարում է 88-109 թթ.⁵¹, ինչն ուղղակիորեն լույս է սփռում նաև առաքյալների քարոզչական գործունեության ժամանակաշրջանի վրա: Հիմք ընդունելով պաշտոնապես ճանաչված այս թվականները՝ վստահաբար կարծում ենք, որ նրա

⁴³ Նույն տեղում, էջ 30:

⁴⁴ **Խորենացի**, էջ 158:

⁴⁵ Ազգապատում, հ. Ա, էջ 15:

⁴⁶ **Օրմանյան**, Հայոց եկեղեցին, էջ 23, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 15:

⁴⁷ **Օրմանյան**, Հայոց եկեղեցին, էջ 24, Ազգապատում, հ. Ա, էջ 19:

⁴⁸ **Բարխուտարեանց Մ.**, Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա, Վաղարշապատ, 1903, 1902, էջ 56:

⁴⁹ Հայոց եկեղեցի, նվիրապետական աթոռներ, թեմեր, Ե., 2001, էջ 215:

⁵⁰ **Փաստոսի Բյուզանդացոյ Պատմութիւն Հայոց**, Ե., 1987, էջ 12:

⁵¹ Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 766:

ժամանակակից առաքյալներն իրենց լուսավորչական աշխատանքները Մեծ Հայքում ծավալել են ոչ շուտ, քան I դ. վերջերին և II դ. սկզբներին: Ասվածը իրական է հնչում նաև այն առումով, որ այդպիսով հերքվում է տարածված այն թյուր տեսակետը, թե մեր առաջին լուսավորիչները Մեծ Հայքում հաջորդել են իրար, այն դեպքում, երբ աղբյուրների հավաստմամբ, նրանք գործել են միաժամանակ⁵²:

Այսպիսով, Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալներն աստվածային գիտության խոսքը Հայոց աշխարհում սկսել են քարոզել I և II դարերի սահմանագլխին՝ հարավարևելյան նահանգներում՝ Վասպուրականում, Պարսկահայքում ու Սյունիքում, և դրա համար հատուցել են կյանքով:

Ս. Թադեոս և ս. Բարդուղիմեոս առաքյալների նահատակությամբ, սակայն, նոր վարդապետության քարոզչական աշխատանքները չեն դադարում. շարունակում են նրանց աշակերտները, որոնք անտեսելով մշտական հետապնդումներն ու դարանակալած մահը՝ անվարան առաջ էին տանում իրենց ուսուցիչների գործը մինչև Հայաստանի ամբողջական դարձը Գրիգոր Լուսավորչի ձեռքով: Այդ աշակերտների մեջ առաջիններից էին Զաքարիա հայրապետը, որը դեռևս Թադեոսի կենդանության օրոք դարձել էր նրա «լծակիցը»⁵³, և Կումսին՝ Հայոց մյուս լուսավորիչ Բարդուղիմեոսի աշակերտը, որ ձեռնադրվում և Սյունյաց Աթոռի գլուխ է կանգնում, անձամբ իր՝ Բարդուղիմեոսի կողմից⁵⁴: Մ. Օրմանյանը նշվածներից տեր Զաքարիային համարում է Հայոց առաջին հայրապետը և նրան, քառամյա հովվապետության շրջան վերագրելով⁵⁵, դասում սրբերի շարքը: «Չվարանեցանք, - գրում է նա, - **Սուրբ** անունով վերածայնել մեր եկեղեցւոյ առաջին հայրապետը»⁵⁶: Տեր Զաքարիան առանձնապես հայտնի է դառնում նրանով, որ եղել է Թադեոս առաքյալի ունկնդիրը և գրի առել նրա սահմանած կանոնները⁵⁷: «Չայս արինադրութիւն,- գրում է նա այդ կանոններ-

⁵² Հմմտ. Ազգապատում, հ. Ա, էջ 13-14:

⁵³ Սուփերք, հ. Ը, էջ 53, 72, 54, նաև **Միքայել Ասորի**, էջ 33:

⁵⁴ **Օրբեյան**, էջ 22:

⁵⁵ Ազգապատում, հ. Ա, էջ 28:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 29 (ընդգծ.՝ Մ.Օ.):

⁵⁷ Սահմանք կանոնաց սուրբ առաքելոյն Թադէոսի ի քաղաքին Ուտհայ ի լուսաւորել զնոսա (տե՛ս Կանոնագիրք Հայոց, հ. Բ, աշխատասիրությամբ՝ Վազգեն Հակոբյանի, Ե., 1971, էջ 19-40):

րի վերջաբանում,- ես՝ Ջաքարիա, աշակերտ առաքելոյն Թադեոսի գրեցի որպէս լուայ ի նմանէ»⁵⁸:

Տեր Ջաքարիան, իր քրիստոնեական ընթացքով նմանվելով առաքյալներին, մահով էլ չի տարբերվում նրանցից: Մ. Օրմանյանի դիտարկումով, նրա նահատակությունը ևս այն «նոյն հալածանքների շարունակությունն էր, որուն զոհ գացած էին առաքեալները»⁵⁹:

Նույն ժամանակներում Սյունյաց Աթոռը գլխավորում էր վերոհիշյալ Կումսին, ինչն հաստատում է Ստ. Օրբելյանը՝ գրելով. «Կացուցանէ (Բարդուղիմեոսը-Ս.Հ.) նոցա (սյունեցիներին-Ս.Հ.) տեսուչս, զի մի վերստին մոլորեցին ի կռապաշտութիւն, զոմն յաշակերտաց իւրոց Կումսի անուն, ձեռնադրեալ զնա եպիսկոպոս: Եւ ինքն յանձն արարեալ զնա Սուրբ Հոգւոյն՝ գայ ի Վանանդ»⁶⁰: Մ. Օրմանյանը, սակայն, Սյունյաց առաջին եպիսկոպոս է համարում Եվստաթես անունով մի սրբի, որը Թադեոս առաքյալի աշակերտներից էր «եւ անոր կողմանէ Սյունյաց եպիսկոպոս ձեռնադրուած»⁶¹: Առաքելաշավիղ այս սուրբը երկար տարիներ քարոզել է նահանգում, այդ ընթացքում ապրել Տաթևի վանքում, իսկ վախճանվելուց հետո ամփոփվել վանքի բակում և, այդպիսով, իր անունը թողել վանքի վրա⁶²: Վանքը երկար տարիներ լինելով եպիսկոպոսի նստավայրը՝ ստացել է նաև «Եւստաթէոսի աթոռ» անվանումը: Վարդան Վարդապետը գրում է. «Մեծ Սինիս և Փոքր Սինիս ուր կայ աթոռն Եւստաթէի առաքելոյն, որ կոչի Տաթև»⁶³: Նրա մասին այլ տեղեկություններ չկան, բայց արդեն իսկ այն հանգամանքը, որ նա հիշատակվում է որպես աթոռի անվանադիր, թույլ է տալիս կարծելու, որ նա այն երևելի քարոզիչներից էր, որոնք առաքելական շրջանում իրենց մեծ ներդրումն են ունեցել Մեծ Հայքում քրիստոնեության տարածման գործում: Այնուհանդերձ, հիմք ընդունելով Ստ. Օրբելյանի վերոբերյալ հաղորդումը Կումսիի մասին՝ գտնում ենք, որ ս. Բարդուղիմեոսը Սյունիքից հեռանալիս իր փոխարեն թողել է հատկապես իր այս աշակերտին: Անհայտ է վերջինիս հետագա ճակատագիրը: Ստ. Օրբելյանը, որ Կումսիին հիշատակող միակ պատմիչն է, նշելով

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 40:

⁵⁹ Ազգապատում, հ. Ա, էջ 28:

⁶⁰ Օրբելյան, էջ 22:

⁶¹ Ազգապատում, հ. Ա, էջ 25:

⁶² Նույն տեղում:

⁶³ Աշխարհացոյց Վարդանայ Վարդապետի, էջ 12:

Բարդուղիմեոսի կողմից նրան Սյունյաց եպիսկոպոս կարգելու փաստը՝ առանց մանրամասնությունների մեջ խորանալու, անմիջապես գուժում է նրա մահը: «Յետ այսորիկ (Բարդուղիմեոսի հեռանալուց հետո-Ս.Հ.) վախճանեցաւ Կումսի», - գրում է նա⁶⁴, ինչից կարելի է եզրակացնել, որ Կումսին իր մահկանացուն կնքել է խաղաղությամբ:

Զաքարիան և Կումսին առաքելական շրջանի վերջին քարոզիչները չէին: Նրանց հաջորդները, միմյանց փոխարինելով հաստատուն են պահել քրիստոնեական հավատը: Նրանք էին, որ, Ստ. Օրբելյանի բառերով արտահայտված, «զկեսնս իրեանց վարէին զբազումս ուսուցանելով յոլով ժամանակօք՝ մինչ ի գալ մեծի լուսաւորչին ի Հայս և ի լուսաւորելն զամենայն աշխարհս Հայոց»⁶⁵: Մ. Օրմանյանը հավաքել և կազմել է մինչ Լուսավորչի ասպարեզ իջնելը հովված հայրապետների ցանկը, որի համաձայն, նրանք քսանչորսն էին՝ ներառյալ նաև առաքյալները⁶⁶, և իրենց գործունեությամբ ապահովում էին առաքելական հավատի շարունակական գոյությունը: Հիշյալ ցանկում, սակայն, տեղ են գտել առաքելական շրջանի սուկ այն գործիչները, որոնք քարոզչական աշխատանքներ են տարել երկրի հարավարևելյան կողմերում՝ արդեն նշված Վասպուրականում, Պարսկահայքում և Սյունիքում: Մինչդեռ նույն շրջանում լուսավորչական լայն գործունեություն էր ծավալվել նաև Հայոց հյուսիսարևելյան կողմերում կամ հայկական Ուտիք և Արցախ նահանգներում, ընդ որում, այն քարոզիչների կողմից որոնք ավանդաբար համարվում են յոթանասնից խմբից և աշակերտել էին Թադեոս առաքյալին: Ուսումնասիրվող ժամանակաշրջանում Հայոց հյուսիսարևելյան կողմանց նահանգներում քարոզած այդ գործիչներից անվանապես հիշատակվում են Թադեոսի աշակերտներ Եղիշա, Խադ և Դարդիում կամ Դադո եպիսկոպոսները, որոնք իրենց գործունեությամբ մնացել են պատմության ծալքերում և հավերժացվել իրենց նվիրված սրբավայրերով: Նշված խնդրում առանձնապես մեծ է Եղիշայի դերը, որն իր ծավալուն և արդյունավետ քարոզչական աշխատանքների համար սրբադասվել է և դիտվել նաև որպես առաքյալ: Ընդարձակ էր ս. Եղիշայի գործունեության աշխարհագրությունը. մինչ

⁶⁴ Օրբելյան, էջ 22:

⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 23:

⁶⁶ Ազգապատում, հ. Ա, էջ 30: Հայոց կաթողիկոսների ամբողջական ցանկը, ավանդական հայրապետներով հանդերձ (Հայոց եկեղեցի, նվիրապետական պոռոններ..., էջ 25-29):

Հայոց Արևելից կողմերում հայտնվելը, նա նոր վարդապետության սերմերը տարածել էր Բուն Աղվանքում և Չորա երկրում, դարձել այդ երկրների առաջին լուսավորիչը:

Սուրբ Եղիշան սկզբնական շրջանում Թադեոս առաքյալի հետ միասին քարոզչական աշխատանքներ է տարել Մեծ Հայքում Ուսուցչի նահատակվելուց հետո, ապա վերադառնում է Երուսաղեմ և Տեառնեղբայր Հակոբոսի կողմից եպիսկոպոս ձեռնադրվելով՝ կրկին ուղարկվել Հայաստան⁶⁷: Ստանալով նոր նշանակում՝ Թադեոսի աշակերտը, դուրս գալով սուրբ քաղաքից, Պարսկաստանի վրայով, շրջանցելով Հայաստանը, մտնում է Չողա երկիր և, օգտվելով ընձեռված հնարավորությունից, սկսում առաքելությանն հարիր քարոզչական գործունեությունը: Այստեղ նա, Կաղանկատվացու տեղեկատվությամբ, «զբաղումս աշակերտեալ ծանոյց զփրկութիւնն»⁶⁸: Աշակերտներ ուսուցանելով ու տեղում քրիստոնեության տարածման համար նվիրյալ հետևորդներ պատրաստելով, Եղիշան Չողից ուղևորվում է Հայոց Արևելից կողմեր, ուր տանող ճանապարհն անցնում էր Աղվանքի տարածքով: Ուստի ս. Եղիշան, շարժվելով այդ ուղղությամբ, հընթացս մտնում է Աղվանք և համանման գործունեություն ծավալում: Որ Եղիշան եղել է Աղվանքում և քարոզչական աշխատանքներ տարել նաև այնտեղ, ցույց են տալիս նրա անվան հիշատակումներն Աղվանից հայրապետների ցանկերում⁶⁹, նրան տրվող առաքելական հավատի հիմնադիր և Աղվանքի լուսավորիչ որակումները⁷⁰, Բուն Աղվանքում նրա պատմին կանգնեցված պատմաճարտարապետական հուշարձանները՝ «Եղիշ-Առաքյալ» անուններով եկեղեցիները, վանքերը, մատուռներն ու այլ կրոնական շինություններ⁷¹:

⁶⁷ **Կաղանկատվացի**, էջ 10, 274, տե՛ս նաև **Կիրակոս Գանձակեցի**, Պատմություն Հայոց, աշխատությանը՝ Կ.Ա Մելիք-Օհանջանյանի, Ե., 1961, էջ 192-193:

⁶⁸ **Կաղանկատվացի**, էջ 10:

⁶⁹ Նույն տեղում, էջ 342, **Գանձակեցի**, էջ 192, **Մխիթար Գոշ** (տե՛ս **Կաղանկատվացի**, Յաեղուած Բ, էջ 350), նաև Հայապատում, պատմիչք և պատմութիւնք Հայոց, յ'օրինեալ եւ հաւաքալ ի Հ. Ղեւոնդեայ Մ Ալիշան (այսուհետև՝ Հայապատում), Վենետիկ, 2001, էջ 384, **Մխիթարոյ Այրիվանեցոյ** Պատմութիւն Հայոց, Մոսկվա, 1860, էջ 19:

⁷⁰ **Կաղանկատվացի**, էջ 300, 342, **Գանձակեցի**, էջ 192:

⁷¹ **Բարխուտարեանց Մ.**, Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), Թիֆլիս, 1893, էջ 218, 236, 248, **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, գիրք 1, Ե., 1997, էջ 39, 42, 87, 95:

Այսպիսով, լինելով Աղվանքում, Երուսաղեմի պատվիրակը, ինչպես դժվար չէ կռահել, զբաղվել է բեմասացությամբ, շատերին հավատի բերել, մկրտել և ծագող վարդապետության հիմքերը գցել:

Նշված գործերով Աղվանքում քրիստոնեության մասին առաջին պատկերացումները սերմանելուց հետո ս. Եղիշան, իր առաքելությունն այստեղ համարում է ավարտված և երեք աշակերտով գալիս է Հայոց Արևելից կողմեր և, մտնելով Ուտիք, նույն ջանադրությամբ շարունակում քարոզչությունը: Ուտիքում նրա քարոզչության վայրեր են դառնում Սահառն քաղաքը, Գիս ավանը, Հոմենք վայրը, դիցամուլ կռապաշտների բնակավայրերը և հեթանոսական խմբերի այլ կենտրոններ⁷²: Ինչպես վկայում է Կաղանկատվացին, ս. Եղիշան Գիսում է կառուցել այս կողմերի առաջին եկեղեցին, պատարագ մատուցել, զարկ տվել եկեղեցաշինությանը և տարածաշրջանի լուսավորության սկիզբը դրել⁷³: Նրա ձեռնարկումները, սակայն, հարուցում են տեղի քրմերի և մոլեռանդ ամբոխի զայրույթը, և սրանք խոշտանգելով սպանում են քարոզչին, դին գցում Ջերգոնի կոչվող դաշտում գտնվող հատուկ մահապարտների համար նախատեսված փոսը⁷⁴: Ինչպես ցույց են տվել ուսումնասիրությունները, ս. Եղիշայի նահատակությունը տեղի է ունեցել մ.թ. II դ. առաջին տասնամյակներին⁷⁵:

Աբ. Եղիշան իր գործունեության շրջանում, սակայն, հասցնում է լուսավորել ընդամենը «զմասունս ինչ արևելից հիւսիսոյ, այլ ոչ զամենեսեան»⁷⁶: Մինչդեռ Երուսաղեմի նպատակը ողջ Մեծ Հայքի քրիստոնեացումն էր, ուստի, Եղիշայից բացի, նույն կողմերն է ուղարկում նաև այլ քարոզիչների, որոնց մեջ հիշատակության արժանի անուն են թողել Խադ, «որ ասորի անուն մ' է»⁷⁷ և Դադդիում (Դադի-Դադո) անուններով եպիսկոպոսները: Եկեղեցական ավանդության համաձայն, վերջիններս ևս Թադեոս առաքյալի աշակերտներից էին՝ յոթանասնից, և նրա կողմից Եղի-

⁷² Կաղանկատվացի, էջ 10:

⁷³ Նույն տեղում:

⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 11: Չողա երկրում, Աղվանքում և Հայոց Արևելից կողմերում Եղիշայի վարած գործունեության մասին ավելի մանրամասն, տես **Սվազյան Հ.Ս.**, Սուրբ Եղիշան Հայոց Արևելից կողմանց, Չողա երկրի և Աղվանից աշխարհի լուսավորիչ (Լրաբեր հասարակական գիտությունների, 2000, N 2, էջ 55-65):

⁷⁵ **Սվազյան Հ.Ս.**, Քրիստոնեության Աղվանք ներթափանցման ուղիներն ու ժամանակաշրջանը (Պատմա-բանասիրական հանդես, 2002, N 2, էջ 131-141):

⁷⁶ Կաղանկատվացի, էջ 14:

⁷⁷ Հայապատում, էջ 47:

շայի հետ միասին ուղարկվել էին Հայոց Արևելից կողմեր՝ քրիստոնեություն տարածելու համար: «Եւ Եղիշէ և Խադայ, - գրում է Վանական Վարդապետը - յեթանասնիցն և գնացին ի կողմանս Աղուանից (իմա՛ Հայոց Արևելից կողմեր-Ս.Հ.) հրամաւ Թադէոսի և անդ կատարեցան»⁷⁸:

Եղելության նույն պատկերն է ցույց տալիս նա նաև Դադիում եպիսկոպոսի մասին իր տեղեկություններով: Ըստ դրանց, «Դադիում՝ յեթանասնիցն որ գնաց հրամանաւ Թադէոսի ի Մեծն Հայք և ի կողմանս հիւսիսոյ, և լուեալ զմահն Աբգարու դարձեալ եմուտ ի Փոքր Սինիս (Արցախ-Ս.Հ.) և կրոնաւորեալ անդէն ծածկաբար վախճանեցաւ և տեղին շինեցաւ վանք, և յանուն նորա կոչեցաւ»⁷⁹: Անշուշտ, հենց նրան նկատի ունի Միքայել Ասորին, որը նույն իրադարձությունների շուրջ խոսելիս, Արցախ ուղարկված քարոզչին կոչում է Թադէոս, որը, ամենայն հավանականությամբ, Դադիում անվան ուղիղ ձևն է: «Թադէոս,- գրում է նա,- մի յեթանասնիցն, որ գնաց հրամանաւ Թադէի ի Մեծն Հայք, և ի կողմանս հիւսիսոյ, և լուեալ զմահն Աբգարու, դարձաւ և եմուտ ի Փոքր Սինիք և կրօնաւորեալ անդէն ծածկաբար վախճանեցաւ և տեղն շինեցաւ վանք և յանուն նորա կոչեցաւ»⁸⁰: Վանքը, որ հիշատակում են պատմիչները, անկասկած, Դադի վանքն է, որը գտնվում էր Արցախի Խորածոր կոչվող վայրում՝ ներկայիս Արցախի Հանրապետության Քարվաճառի շրջանում: Նրա այս տեղը մատնացույց է անում Մովսես Կաղանկատվացին, որ պատմելով Հայոց Արևելից կողմերում IX դարում ծագած ներտոհմական խռովությունների մասին՝ գրում է. «Վարազ Տրդատ և զորդի իւր Ստեփաննոս Ներսեհ ի Փիլիպեան ազգակիցն իրեանց սպան ի միում ժամու ի Խորածորն, որ կոչի Դադիի վանք»⁸¹: Ուրեմն, ինչպես պարզորոշ երևում է վկայակոչված քաղվածքներից, ուսումնասիրվող ժամանակներում, այն է՝ մ.թ. II դ. առաջին տասնամյակներին, քրիստոնեությունը սկսում է տարածվել նաև Արցախում, որը նույնպես իրականացնում էին Երուսաղեմից ուղարկված քարոզիչները, մասնավորապես, Խադ և Դադիում եպիսկոպոսները⁸²: Որ վերջիններիս գործունեության ոլորտը եղել է Արցախը,

⁷⁸ Հայապատում, էջ 47, Գիրք թղթոց, էջ 536:

⁷⁹ Գիրք թղթոց, էջ 53, Հայապատում, էջ 57:

⁸⁰ Միքայել Ասորի, էջ 33:

⁸¹ Կաղանկատվացի, էջ 340:

⁸² Կարծիք կա, թե նրանք Հայոց Արևելից կողմերում գործել են Մանուկ Գրիգորիսից հետո (տե՛ս Ուլուբաբյան Բ., Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, Ե.,

ցույց են տալիս նաև այն ձեռակերտ հուշարձանները, որոնք կերտել է հավատավոր ժողովուրդը նրանց հիշատակը հավերժացնելու նպատակով: Այստեղ՝ Տրտու (Թարթառ) գետի հովտում են գտնվում հիշյալ քարոզիչների անունները կրող Խադավանք կամ Խաթրավանք ու Դադիվանք կամ Խութավանք վանական համալիրները, որոնք հայ ճարտարապետության գոհարներ և մինչև օրս գործող սրբավայրեր են⁸³:

Դատելով Խադ. և Դադիում եպիսկոպոսների մասին մեզ հասած ժլատ տեղեկություններից՝ առաջին քարոզիչները մշտական հետապնդումներից ու հալածանքներից խուսափելու համար, գործել են խիստ գաղտնի պայմաններում՝ «ծածկաբար», ինչն էլ, թերևս, պատճառ է դարձել, որ Արցախում նրանց ծավալած քարոզչության մասին գրավոր աղբյուրները շատ մանրամասնություններ չեն հաղորդում: Բայց նրանց անունները, որպես քարոզիչների, մնացել են գրավոր մատյաններում ու եկեղեցական շինությունների վրա: Այդ փաստն անվերապահորեն խոսում է այս եպիսկոպոսների իրականացրած լայնածավալ ու բարեհաջող գործունեության մասին:

Արդյունավետ էր քրիստոնեության առաքելական կամ երուսաղեմյան շրջանի քարոզողների գործունեությունը: Հայոց Արևելից կողմերում և հարակից Աղվանից աշխարհում ու Չողա երկրում: Նրանց անդուլ ջանքերի շնորհիվ նշված վայրերում շատերն են հեռանում հեթանոսական սո-

2001, էջ 28), որն ընդունելի չէ, քանի որ այն կազմվել է աղբյուրների հաղորդումներին հակառակ, որոնցում, ինչպես տեսանք, Խադը հիշատակվում է Եղիշայի հետ կողք կողքի, այսինքն՝ որպես նրան ժամանակակից գործիչ, և Դադիումի հետ միասին դասվում Թադեոս առաքյալի յոթանասուն աշակերտների թվում. նրանք իրենց ուսուցչի հրամանով են մեկնել Հայոց Արևելից կողմեր, մինչդեռ հայտնի է, որ Մանուկ Գրիգորիոսը նշված մարզեր և Աղվանք է ուղարկվել Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, իրենց իսկ՝ աղվանացիների խնդրանքով, սուկ IV դ. սկզբներին: Հետևաբար, ավելի շատ Մանուկ Գրիգորիան ինքն է նրանցից հետո ասպարեզ իջել և գործել պատմականորեն բոլորովին այլ ժամանակաշրջանում, քան հակառակը:

⁸³Այս վանքերի մասին հանգամանորեն տե՛ս **Բարխուդարեանց Մ.**, Արցախ, Բագու, 1905, էջ 203: **Մկրտչյան Շ.**, Լեռնային Ղարաբաղի պատմա-ճարտարապետական հուշարձանները, Ե., 1980, էջ 33 և հաջ., էջ 44 և հաջ., Դիվան հայ վիմագրության, պր. V (Արցախ), կազմեց Բարխուդարյան Ս.Գ., Ե., 1982, էջ 121, 197, **Ուլուբաբյան Բ.**, Հայոց Արևելից կողմանց եկեղեցին և մշակույթը, էջ 302 և հաջ., էջ 410 և հաջ., **Կարապետյան Ս.**, Հայ մշակույթի հուշարձանները Խորհրդային Ադրբեջանին բռնակցված շրջաններում, Ե., 1999, էջ 81 և հաջ.:

վորություններից և հավատով լցվում նոր կրոնի հանդես: Այս շրջանում են հիմնվում կրոնական առաջին պարզ կազմավորումները՝ համայնքները, կառուցվում առաջին եկեղեցիները, ծիսակարգեր են սահմանվում ու քրիստոնեության հետագա ընթացքի համար հիմքեր ստեղծվում: Սույն ժամանակաշրջանում են հաստատվում նաև եկեղեցական-նվիրապետական աթոռները, որոնք հիմնադրվելով Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների կողմից, իրենց ընդհանրական դերով, հայկական միջավայրում տիեզերական աթոռների նշանակություն են ստանում: Հետևելով իր ուսուցչի օրինակին՝ նմանօրինակ մի աթոռ է հիմնադրում նաև ս. Եղիշան Ուտիքի Գիս ավանում, որտեղ եկեղեցի էր կառուցել՝ այս կողմերի առաջին եկեղեցին, պատարագ մատուցել ու վայրը վերածել «արևելեայց եկեղեցեացս մայրաքաղաքաց և լուսավորութեան տեղի»⁸⁴: Նոր աթոռի հանդես գալով՝ Թադեոս և Բարդուղիմեոս առաքյալների հիմնադրած Եդեսիայի (Ուռհա), Կապադովկիայի (Կեսարիա-Մաժոք), Արտագ-Մակուի և Սյունյաց (Գողթն) աթոռների կողքին ավելանում է նաև Եղիշայի՝ նշված կողմերի առաջին լուսավորչի հիմնած սույն աթոռը, որն հաստատվում է Հայոց Արևելից կողմերում, մասնավորապես, Ուտիքի Գիս ավանում: Ուտի այն, ամենայն իրավամբ, կարող է կոչվել «Եղիշայի աթոռ», ինչպես անվանակոչվել են տարածաշրջանի առանձին վանքեր ու մատուռ-սրբավայրեր⁸⁵:

Այս խմբին, նույն ցանկերում⁸⁶, հաջորդում է արդեն 30-ական թվականներին նշված տարածաշրջանում կրոնավորած մանուկ Գրիգորիսը, որի գործունեության ժամանակաշրջանը համընկնում է Գրիգոր Լուսավորչի հանդես գալով սկզբնավորված նոր՝ Լուսավորչական փուլի հետ և այլ ուսումնասիրության մաս է կազմում:

⁸⁴ Կաղանկատվացի, էջ 10:

⁸⁵ Առաքելաշավիղ այս գործչի անունով «Եղիշե առաքյալի վանք» է կոչվել Մռավ սարի ստորոտում գտնվող Զրվշտիկ վանքը, որտեղ, ավանդության համաձայն, ամփոփված են եղել նրա նշխարները (Կաղանկատվացի, էջ 12): Սրա ու ս. Եղիշայի անունով կոչվող մատուռ-ուխտատեղիների մասին մանրամասն տե՛ս **Բարխուտարեանց Մ.**, Արցախ, էջ 234-239, **նույնի՝** Աղուանից երկիր եւ դրացիք (Միջին Դաղստան), էջ 218, 236, 248, **Մկրտչյան Շ.**, Լեռնային Ղարաբաղի..., էջ 64-66, Դիվան հայ վիմագրության, պր. V (Արցախ), էջ 194, 195, **Կարապետյան Ս.**, Բուն Աղվանքի հայերեն վիմագրերը, Ե., 1997, էջ 42:

⁸⁶ Ցանկերի հանգամանալից վերլուծությունը տե՛ս **Սվազյան Հ.Ս.**, Աղվանքի հոգևոր առաջնորդները նախակաթողիկոսական շրջանում (Պատմա-բանասիրական հանդես, 2004, № 3, էջ 189-198):

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОПОВЕДНИКОВ АПОСТОЛЬСКОГО (ИЕРУСАЛИМСКОГО) ПЕРИОДА РАСПРОСТРАНЕНИЯ ХРИСТИАНСТВА В ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ, АЛУАНКЕ И СТРАНЕ ЧОР

СВАЗЯН Г.С.

Резюме

В Великую Армению, Алуанк и страну Чор христианство проникло из Иерусалима и получило распространение благодаря апостолам Христа и его последователям. В частности, в Алуанк и сопредельные ему страны христианское учение проникло в первые десятилетия II в. Здесь его проповедниками были ученики апостола Фаддея. Это был первый – апостольский, или иерусалимский период проникновения новой религии в эти страны. В этом историческом отрезке главными проповедниками были св. Егише и епископы Хад и Дадум (Дади), которые успешно проповедовали в Чоре, Алуанке и Северо-Восточных краях Великой Армении – Утике, Арцахе.

Первыми духовными отцами этого периода были Матеос, Саак, Мовсес, Панд и Лазарь, еще до Григория Просветителя способствовавшие укреплению христианской веры в названном регионе. С проповеднической деятельностью Григория Просветителя начался просветительский период проникновения христианства в Алуанк и соседние с ним края.

THE ACTIVITY OF THE PREACHERS OF THE APOSTOLIC (JERUSALEM) PERIOD OF THE SPREAD OF CHRISTIANITY IN GREAT ARMENIA, ALUANC AND THE COUNTRY CHOR

H. SVAZYAN

Abstract

Christianity penetrated in Great Armenia, Aluanc and Chor from Jerusalem and was spread by the apostles of Christ and his followers. In particular, in Aluanc and its neighboring countries, the Christian doctrine penetrated in the

first decades of the II century. Here his preachers were disciples of the apostle Thaddeus. This was the first, the Apostolic, or Jerusalem period of the penetration of the new religion into these countries. In this historical period, the main preachers were St. Yeghishe and bishops Khad and Dadum (Dadi), who successfully preached in Chor, Aluanc and the Northeast regions of Great Armenia-Utik and Artsakh.

The first spiritual fathers of this period were Mateos, Sahak, Moses, Pand and Lazarus, who even before Gregory the Illuminator contributed to the strengthening of the Christian religion in the region. With the preaching work of Gregory the Illuminator, the Enlightenment period of the penetration of Christianity into Aluanc and the neighboring regions began.